

Лекція 2

ФІЛОСОФІЯ ЕКОНОМІКИ. ФІЛОСОФІЯ РЕЛІГІЇ. ФІЛОСОФІЯ МОРАЛІ. ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ. ФІЛОСОФІЯ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

ПЛАН

Філософія економіки.....	1
Філософія моралі.....	3
Філософія релігії.....	4
Філософія культури.....	6
Філософія цивілізації.....	7

Філософія економіки

Сутність економічних процесів, проблем у власне людському вимірі, у контексті найрізноманітніших форм життєдіяльності суспільства і особи розглядає філософія економіки.

Філософія економіки — сфера філософського знання про сутність економічного буття людини в багатовекторному полі соціуму й гуманістичному аспекті.

У філософському вимірі економічна сфера постає як особливий засіб самореалізації людини в процесі зміни нею зовнішнього і власного (внутрішнього) світу, а економіка набуває статусу людиновимірної, універсальної єдиної матеріально-духовної сфери, в якій особистість реалізує себе як біосоціодуховна цілісність.

Філософія економіки розглядає систему господарювання як багатовимірний, суперечливий, об'ємний світ (світ суспільства і природи), який перебуває у постійному русі й розвитку. Специфіка філософського знання допомагає проникнути в сутність глибинних економічних процесів, які неможливо збагнути ні досвідом, ні практикою, оскільки вони виходять за межі раціонального осягнення, але є буттєвими і за певних обставин достатньо відчутними. Завдяки цьому філософія економіки здатна розкривати багатшу за змістом і сутністю економічну реальність. Філософський підхід дає змогу розглядати економіку як складну, відкриту, нелінійну систему з її незворотністю, можливістю виникнення нових зв'язків і відношень, з'ясувати місце і роль поодиноких людських зусиль у цій системі, які за певних станів соціального середовища можуть суттєво впливати на макросоціальні процеси.

Визначаючи суспільну взаємообумовленість різних типів розподілу і кооперування людської діяльності, перспективи її змін, філософія економіки вирішує методологічне і світоглядне завдання. Вона не лише задає систему координат, а й продукує найскладніші фрагменти загальної картини економічної реальності, виявляє необхідні орієнтири, завдяки яким людська особистість здійснює перспективне моделювання власної життєвої поведінки, створює необхідні й різноманітні умови для свого існування і розвитку.

Факт економічної діяльності у філософській інтерпретації осмислюється у всій його глибині, позбавляється чисто об'єктивного сенсу і розкривається у сфері духу. Духовна сфера господарювання охоплює настрої, переживання, оцінки, світовідчуття, світорозуміння, світоусвідомлення, з чого й започатковуються філософська інтерпретація, осмислення, світоглядне обґрунтування економічних проблем. Сукупно вони формують так звану *філософію господарювання*, в якій економіка постає в універсальній, всезагальній формі, як така, що ввібрала в себе весь світ. Тотожна дійсність економіки є найповнішою формою економіки, яку здатна осягнути тільки філософія економіки. Розкриваючи універсальність економіки, її всезагальну форму через її буття у світі й нескінченність її зв'язків із ним, філософія економіки не механічно переносить філософські поняття, категорії на сферу господарювання чи результати економічних

моніторингів на інші сфери суспільного життя, а всебічно враховує сферу і специфіку власного функціонування.

Водночас філософія економіки дає філософське розуміння змісту багатьох основних економічних категорій («економіка», «господарство», «виробництво», «праця», «гроші», «економічна людина», «свобода», «потреба» та ін.), які за своєю суттю і значенням виходять за сферу економіки. Пізнання їх змісту забезпечує формування загальних уявлень про природу господарської діяльності, окреслює її місце і роль у духовному бутті, моралі, життєвому світі людини, тобто сприяє досягненню людиновимірної сутності економіки.

Термін «економіка» функціонує у двох значеннях: 1) господарство, сукупність засобів, об'єктів, процесів, які люди використовують для задоволення своїх потреб шляхом створення необхідних благ, умов і засобів існування за допомогою праці; 2) наука про господарство та засоби його ведення, про відносини між людьми в процесі виробництва і споживання, обміну товарами і послугами.

***Політична економія** — економічне вчення про закономірності виробництва, розподілу й обміну матеріальних життєвих благ у суспільстві на різних етапах його історичного розвитку.*

Засновником політичної економії є британський учений Адам Сміт (1723 — 1790), який акцентував увагу на тому, що багатство — це не гроші чи золото, а продукт праці, найважливіший феномен господарського життя і фактор господарської діяльності. Політекономія надала праці особливого значення й статусу, і в цьому її величезна заслуга.

Головними мотивами економічної діяльності людей, за А. Смітом, є потреби та обмін продуктами для їх задоволення. В актах обміну виявляється принципово відмінна за своєю природою від потреб міра, що визначає рівноцінність і відмінність речей. Ця міра є об'єктивною, не залежить від настроїв, бажань людей: нею є час їхнього життя і час їхньої праці. Колообіг товарів, грошей, багатств, стверджував Сміт, відбувається завдяки вкладеній у товари праці.

Поставлена А. Смітом на наукову основу політекономія вивела економічну науку на новий якісний рівень. Але наприкінці XIX ст. проявились деякі її вади, суперечності, які унеможливили вирішення актуальних для того часу економічних проблем. Зокрема, за допомогою трудової теорії вартості, яка була покладена в основу політекономії, не вдалося пояснити природу економіки, її історичний розвиток, а також особливості економічного процесу. У пошуках нових теоретичних підходів до вирішення назрілих проблем економічна наука наприкінці XIX ст. суттєво змінила свій предмет і свою назву. Термін «політична економія» поступився поняттю «економіка», або «економікс».

***Економікс** — аналітичне вчення з проблем ефективного використання обмежених виробничих ресурсів (праця, капітал, земля, гроші, підприємницькі здібності, знання), управління ними з метою виробництва товарів і послуг, досягнення максимального задоволення зростаючих матеріальних потреб людей.*

Економікс повністю відкидає властиву для політичної економії соціально-моральну складову, натомість продукує своєрідний математизований міф про оптимізаційний пошук максимального продуктивного ефекту за обмежених продуктивних ресурсів, зорієнтованість на облік неухильно зростаючих потреб населення. Вона налаштовує думати лише про раціоналізацію щоденних управлінських і самоуправлінських дій споживачів, виробників і будь-яких інших агентів, які ухвалюють економічні рішення. Тобто, на відміну від політичної економії, для якої домінуючими є «праця» і «капітал», економікс репрезентує нову економічну реальність — суб'єкта, який ухвалює господарські рішення.

З точки зору нової економічної теорії, основною метою виробництва й обміну є одержання максимального прибутку, найповніше задоволення всезростаючих потреб людей. Цю мотивацію уточнює дія закону, згідно з яким одержане індивідом від одиниці блага задоволення зменшується із зростанням кількості цих одиниць, що перебудувають у його розпорядженні. Це означає, що всі потреби мають тенденцію до насичення. Застосування закону спадання (зменшення) корисності дало змогу теоретикам економікс удосконалити аналітичний апарат аналізу поведінки економічного суб'єкта. Оскільки корисна віддача від кожної наступної одиниці блага знижується, а труднощі, пов'язані з її добуванням, зростають (витрати праці у процесі виробництва, інших благ у процесі обміну тощо), неодмінно має наступити час, коли подальше примноження благ спричинить не зростання, а зниження задоволення. Така ситуація може бути описана за допомогою математичних засобів, причому можливе визначення точки максимізації корисності, до якої має прагнути економічний суб'єкт.

Загалом, зміна форм економічного знання від учення про самодостатність об'єднання домогосподарств (полісів) до теорії раціональної поведінки в ринковому середовищі безпосередньо пов'язана зі зміною домінуючих типів господарської діяльності на різних етапах суспільного розвитку.

Філософія моралі

Життя людей в суспільстві підпорядковується не тільки правовим, а й моральним регулятивним принципам, що вивчається етикою - вченням про мораль. Моральність - це історично сформована система неписаних законів, основна ціннісна форма суспільної свідомості, в якій знаходять відображення загальноприйняті нормативи і оцінки людських вчинків. Моральна свідомість включає в себе принципи та норми моральності. Філософія моралі зосереджує свою увагу на певній сфері життя людини і суспільства. Вона включає в себе мораль, філософську рефлексію про неї - етику, а також методологію етики або метаетику. Важливою для філософії моралі є проблема виникнення моральних норм: як вони виникають, кому служать, що за ними стоїть? Відповіддю може бути: Бог, людина, суспільство, соціальне схвалення і осуд. У число основних категорій входять: "добро", "зло", "обов'язок", "совість", "честь", "гідність", "щастя", "любов", "дружба", "сенс життя". Ці категорії є не тільки теоретичними поняттями етики, а й основними поняттями моральної свідомості, якими користується людина, оцінюючи ті чи інші вчинки людей, і завдяки яким суспільство здійснює моральну регуляцію поведінки людей.

Мораль (лат. *moralis* - що стосується моралі) - один з основних способів нормативної регуляції дій людини в суспільстві; особлива форма суспільної свідомості і вид суспільних відносин. Мораль охоплює моральні погляди і почуття, життєві орієнтації та принципи, цілі та мотиви вчинків і відносин, проводячи межу між добром і злом, совістю і її відсутністю, честю і безчестям, справедливістю і несправедливістю, нормою і ненормальністю, милосердям і жорстокістю тощо. Сучасний філософ Френсіс Фукуяма розглядає **мораль як соціальний капітал**, що визначає ступінь життєздатності суспільства. Такому розумінню моралі близько її визначення як колективної інтуїції. Мораль спрямована на регулювання відносин і зниження конфліктності у суспільстві.

Так звана «**суспільна мораль**» - мораль, прийнята певним суспільством, як правило, ендемічна для культури чи історичного періоду, іноді навіть для соціальної чи релігійної групи, хоча різні моральні системи можуть бути певною мірою схожі. Слід розділяти ідеальну (пропаговану) і реальну моральні системи. Мораль формується головним чином у результаті виховання, меншою мірою - в результаті дії механізму співпереживання або адаптаційного процесу. Мораль індивідуума, як імперативний підсвідомий механізм, погано піддається свідомому критичному аналізу і корекції.

Функції моралі:

- регулятивна
- ціннісно-орієнтовна
- пізнавальна
- виховна
- оцінювальна
- мотивуюча
- комунікативна
- гуманізуюча

Мораль проявляється на суспільному та особистому рівні. Індивід засвоює моральні норми в процесі соціалізації, орієнтації на добродіє - на гуманне, добре, чесне, благородне, справедливе. Людина набуває знань про те, що таке порядність, честь, совість. При цьому мораль змінюється в процесі нормотворчості людей, які з усією відповідальністю за моральність свого вибору приймають рішення про вибір цілей і засобів.

Моральні судження можна обґрунтувати в рамках певної нормативної системи, у випадку ж, коли стикаються протилежні моральні судження з різних нормативних систем, немає підстав для вибору між ними. Таким чином, некоректно називати якусь систему моральних цінностей хорошою чи поганою, не згадавши про те, що оцінюється вона з позицій іншої моральної системи. При такому розумінні моралі загальнолюдські цінності теоретично неможливі через різноманітність моральних норм. Практично ж у світі йде постійна боротьба різних цивілізацій, однією з причин якої, по всій видимості, є саме розбіжність моральних цінностей. Відповідно до іншої точки зору, загальнолюдські цінності, в яких толерантність знаходиться на центральному місці, повинні стати частиною будь-якої моральної системи саме з метою уникнути подібних конфліктів і насильства.

Мораль і право тісно пов'язані. З одного боку, формалізована мораль може ставати правом. Десять заповідей - це одночасно моральний і правовий закон багатьох культур. Моральна виправданість норм права для створення правової держави настільки ж важлива, як і їх єдність.

Релігії в сформованих історично конфесійних формах мали значний і всеосяжний вплив на моральні принципи народів, які їх визнавали. Релігійна мораль, будучи кодифікованою у священних текстах, поширюється разом з релігіями.

Поняття моралі і моральності мають різні відтінки. Мораль, як правило, передбачає наявність зовнішнього суб'єкта, що оцінює (інших людей, суспільство, церква). **Моральність** більшою мірою орієнтована на внутрішній світ людини і його власні переконання.

Наука, що вивчає мораль, називається **етикою**.

Сучасний стан етики

- Сучасність призводить, з одного боку, до релятивізації етики (нігілізм), а з іншого боку — до розширення поля «етичного»: поняття добра поширюється на взаємовідносини з природою (біоцентрична етика, жива етика Реріха) та наукові експерименти (біоетика).
- На хвилі фемінізму етика отримала гендерне тлумачення, замість абстрактної гуманності або людяності (критика яких досягла апогею в постмодерністській концепції «смерті людини») чесноти групуються по опозиції мужності та жіночості.
- Альбертом Швейцером висунутий принцип благоговіння перед життям, що базується на етиці ненасильства Льва Толстого і Махатми Ганді.
- Розроблена міжрелігійна етика Бахаї. Ще не вивчена належною мірою монографія Тейяра де Шардена «Феномен людини», що поєднує традиційну етику з теорією еволюції.
- Заслуговує уваги буддистсько-матеріалістична концепція Цюлковського з формулою рівноваги добра і зла у всесвіті, що має своїм корінням Зороастрійські погляди.

Класифікація етичних цінностей

- Головні людські цінності, які більшою чи меншою мірою входять у всі інші етичні цінності (цінність життя, свідомості, діяльності, страждання, сили, свободи волі, передбачення, цілеспрямованості).
- Чесноти (справедливість, мудрість, сміливість, самовладання, любов до ближнього, правдивість і щирість, вірність і відданість, доброта і співчуття, довіра і віра, скромність і смиренність, цінність поведінки з іншими).
- Більш приватні етичні цінності (любов до самого себе і до інших, здатність дарувати іншим своє духовне надбання, цінність особистості, любов, спрямована на ідеальну цінність чужої особистості).

Філософія релігії

Філософія релігії – наука і навчальна дисципліна, предметом якої є філософська інтерпретація релігії. В широкому смислі слова вона існує стільки, скільки і філософія в цілому. Філософія релігії у вузькому значенні – це автономне філософське вчення про Бога, вищі сутності. Наприклад, вчення Платона, Томи Аквінського, І.Канта тощо. Існує філософське релігієзнавство і філософська теологія. Філософське релігієзнавство – це філософське осмислення релігії, релігійного ставлення людини до дійсності, до божественної реальності. Філософська теологія – це філософсько-релігійні концепції буття віруючого. Під терміном "**філософія релігії**" слід розуміти або мислення, для якого релігія є джерелом і базою побудов, або мислення, яке бере релігію своїм об'єктом. Мислення, яке випливає з релігії, само належить до об'єкта філософії релігії, і тому не повинно називатися цим іменем.

Філософія релігії виникла в XVII — XVIII ст.. Спочатку вона розвивалася в душі західного просвітництва, виходячи з принципів вільнодумства та раціоналізму. В подальшому в ній відбувається поворот в бік ірраціоналізму і фідейзму. Вимовляючи слово "релігія", ми звичайно маємо на увазі відомий психологічний стан, в якому почуття та бажання, страх та надія, одухотворення і вірність вищої волі відіграють більш важливу роль, ніж міркування і дослідження.

Робота філософії релігії виявляється найбільш плідною тоді, коли релігія та її явища не будуть приводитися у відповідність із закінченим філософським світоглядом, а будуть отримувати своє висвітлення від філософського дослідження, що саме і ставив своєю метою пояснити можливий в певній галузі кінцевий результат. Задача полягає у тому, щоб досліджувати співвідношення між релігією та життям духа в цілому. Релігія сама є формою духовного життя, і тому вірну оцінку вона може отримати лише тоді, коли розглядається у зв'язку з іншими видами і формами цього життя. Задача філософії релігії полягає у тому, щоб знайти засоби для пояснення, наскільки релігія за даних умов нашої культури здатна до виконання вказаної ролі.

Релігія — це форма духовного життя, в якому людство на протязі тисячоліть вкладає найбільш глибокі і найбільш інтелектуальні результати свого досвіду. Релігія і релігійне життя зазнають постійних змін і, отже, неминуче постає питання, чи залишились непорушними цінності, заповідані нам класичним часом релігії, чи

зберігається в межах сучасного християнства первісне християнство та духовна цінність і енергія, якими це останнє володіло. Філософія релігії торкається не тільки збереження цінності в людському світі, вона ставить не тільки психологічне, а й космологічне питання, а саме: питання про співвідношення між всією сукупністю буття і тим, що людині уявляється вищою цінністю, чи пов'язані якимось чином цінності з законами і силами буття.

Релігійно-філософську проблему не можна повністю відділяти від інших філософських проблем, хоча її і зручніше розглядати самостійно. Вона більшістю аналогічна іншим філософським проблемам. Головна філософська проблема торкається безперервності буття взагалі в його відношенні до спеціальних і індивідуальних форм буття.

Релігію не можна зробити чи збудувати. Вона постає з самого життя, в ній відображається настрій людини, яка веде життєву боротьбу, її бажання за всіх обставин підтримувати перевагу вищої цінності, відомої їй з її переживань. Існує гіпотеза, що сутність релігії є віра у збереження цінності. Ця сутність не може складатися з прагнення дати таке розуміння чи таке пояснення буття, якого потребує інтелектуальний інтерес.

В галузі релігії люди знайшли один з найбільш глибоких, психологічних досвідів. Всі елементи духовного життя діють тут (якщо вона щира і глибока) з такою енергією і з такою гармонією, як чи навряд в якій іншій області. Тому вивчення релігійного життя має таке важливе значення для психології, яка більше цікавиться індивідуальним життям віруючого. В історії релігії не так легко спостерігати первинну діяльність психічних сил. Історія релігії звертається, головним чином, до загального, до тих форм релігії, які притаманні великим групам людей.

Суспільні функції релігії:

- світоглядна,
- компенсаторно-терапевтична,
- регулятивна,
- комунікативна
- інтегративно-дизінтегративна
- культуротрансляюча,
- легітимуючи-делегітимуюча

Основні теорії походження релігії

Релігієзнавство здійснює аналіз феномена релігії, апелюючи здебільшого до логіко-теоретичних критеріїв істини, широко спираючись при цьому на філософську теоретичну базу.

1. Теологічні теорії походження релігії

Ці теорії походження релігії, які акцентують увагу на природних причинах і обставинах цього складного процесу. В їх розробці беруть участь видатні філософи, які поділяють релігійну точку зору на світ, вони містять чимало глибоких міркувань, їх можна об'єднати загальною назвою — теологічні теорії. Це:

- традиціоналістична теорія, представлена Василем Великим, Григорієм Назіанзіном, Йоанном Златоустом, Августином Блаженным, Фомою Аквінським,
- теїстична теорія, представлена Р. Декартом, Г. Лейбніцем, Й. Гербартом, Й. Фіхте, Ф. Шеллінгом,
- академічний теїзм, представлений Ф. Голубинським, В. Кудрявцевим-Платоновим.

2. Світські (наукові) теорії походження релігії:

- політико-державна гіпотеза Критія,
- евгемеризм,
- натуралістична теорія, представлена Епікуром, Лукрецієм, Демокрітом, Лукіаном Самосатським, Д. Юмом, Т. Гоббсом, Ф. Ніцше, К. Марксом, Л. Фейербахом,
- соціологічний підхід, представлений О. Контом, М. Вебером, Е. Дюркгеймом, Т. Парсонсом,
- етнологічні теорії (міфологічна теорія Ф. Мюллера, анімістична теорія Е. Тайлора, аніматична теорія В. Богораза, Л. Штернберга, преанамістична теорія Р. Маретта, магічна теорія Дж. Фрезера),
- біологічні і психологічні концепції, представлені В. Джемсом, В. Дільтеєм, Л. Леві-Брюлем, З. Фрейдом.

Філософія культури

Різноманітність проявів людського духу, життєвих і практичних установок, проривів у новий вимір історичного буття породив широкий спектр різноманітних індивідуальних форм культури, що пронизують усі сфери суспільства. До того ж наявну поліфонію виявних форм культури доповнює небувале до цього інтенсивне взаємопроникнення культур, зростання їх ролі у людському житті. Культура, за словами В. С. Біблера, стає формою буття і спілкування людей різних культур минулого, сьогоdnішнього і майбутнього, формою діалогу культур, формою самодетермінації індивіда, засобом вільного вирішення і зміни власної долі.

Диференційовані культурні форми народів планети містять у собі незліченну кількість усіляких творчих сил і станів, зовнішніх і внутрішніх форм життя. Осягнути їх, об'єднати в єдине ціле, зазвичай, практично неможливо. Водночас нам необхідна єдність переконань, оскільки будь-яка культурна праця є свідомою творчістю життя, що, можливо, не завжди актуально усвідомлюється нами. Річ у тім, що всі окремі, безмежно різні культурні функції тісно пов'язані із своїм окремим змістом, а носії цих функцій часто знають про них лише те особливе, що відрізняє їх один від одного, але ж кінцева цінність їх усе ж дається лише в єдності системи, яка забезпечується єдністю культурної свідомості, єдністю світогляду. Тому, щоб набути, усвідомити цю єдність, необхідно осягнути сутність функцій, що репрезентують те спільне, що має місце в усіх конкретних культурних діяннях, яким би різним не був оброблюваний ними зміст, а це означає, як справедливо підкреслює Вільгельм Віндельбанд, не що інше, як самосвідомість розуму, що самостійно породжує свої предмети і в них царство власної значущості. Досягається останнє тільки на рівні філософського мислення, зокрема **філософії культури**. Тільки у її сфері культура стає цілісністю, оскільки в ній вона осмислює сама себе, усвідомлює сама себе, стає культурою для самої себе. Через наявність такої самосвідомості культура стає самоструктуруючим явищем, складові якого не лише взаємодіють, а й доповнюють одна одну. Тільки завдяки філософській рефлексії, тільки завдяки тому, що культура сама себе осягає, вона стає для себе самої дійсністю. Та вона дійсна або, скоріше, взагалі реалізує себе лише настільки, наскільки реалізує себе для самої себе, оскільки вона є самоіснування свідомості, а свідомість є свідомістю, лише оскільки вона усвідомлює сама себе. Лише у філософії свідомість усвідомлює себе як само себе здійснює, як через саму себе для самої себе реалізує; тільки у філософії досягає вона кінця свого шляху, тільки в ній вона вінчає своє для-себе-становлення, своє самоздійснення.

У філософії культура протиставляє себе саму собі, виходить за власні межі, осягає і осмислює себе, але сама завдяки цьому, як зазначає Р. Кронер, вона водночас і об'єднується із самою собою, стає для себе самої поняттям і дійсністю.

Філософія культури, або **культурфілософія** термін, введений німецьким романтиком **Адамом Мюллером** (1770-1829), — виявляє своєрідну єдність сутнісних основ культурного процесу, інваріанти соціодинамічних моделей, архетипні ситуації, закономірності повторення і перевтілення постійних складових культури. Завдяки філософському осмисленню опановуються різноманітний людський досвід, можливості залучення особи до культурного космосу.

Що ж таке культура? Який має зміст слово, що є в лексиконі майже кожної людини? Дати однозначну відповідь на ці питання непросто. Одні під культурою розуміють цінності духовного життя, інші звужують це поняття, зводячи його лише до явищ, літератури, мистецтва, кіно тощо. Треті під культурою взагалі розуміють лише певну ідеологію, що покликана бути фоном для виконання господарських робіт, або якісну характеристику людської поведінки. І це далеко не повний перелік різного виявного сенсу змісту поняття "культура", що охоплює собою надзвичайно багате, різноманітне явище. Звідси й плуралізм думок щодо його конкретного визначення. За підрахунками американських культурологів Альфреда Кребера і Клайда Клакхона, з 1871 по 1919 р. існувало всього сім визначень культури. Одним із перших вони вважають визначення англійського історика культури XIX ст. **Едуарда Барнетта Тайлора**, яке він дає у своїй книзі "Первісна культура". Із 1920 по 1950 р. з'явилося ще 157 визначень цього поняття. Через 20 років французький культуролог А. Моль наводить уже 250 варіантів визначення поняття цього феномена. Сьогодні ж їх налічується понад 500, що засвідчує багатогранність і надзвичайну складність культури як явища.

Термін "культура" походить від латинського слова "*cultura*", що в дослівному перекладі означало "обробіток", "догляд" ґрунту, ефективну сільськогосподарську діяльність. Воно вказувало як на перетворюючу активність людини щодо природи, так і здебільшого на вміння, майстерність, що їх виявляла людина у праці. Тобто вже у початковому змісті цього терміна достатньо чітко виявлена єдність культури, людини та її діяльності. Воно, на відміну від поняття "*natura*" (природа), означало "створення", "позаприродне". Світ культури, будь-який її складник сприймається не як результат дій природних сил, а як надбання зусиль самої людини, спрямованих на вдосконалення, зміну того, що безпосередньо дане природою.

Культура є те, що "не натура", "не природа". Вона — надприродний результат життєдіяльності людини, механізм трансформації її тваринного буття в соціальний стан, набуття власне людських рис, властивостей, ознак. То теми, табу, заповіді, традиції, моральні норми, право і закон — специфічні культурні форми регуляції пристрастей, бажань і поведінки людей у суспільстві.

Звичайно, надприродний вид діяльності не виключає із культури природних факторів, їх зміст, якість далеко не байдужі для її стану. Різні природно-географічні умови життя, як і специфічні тілесні потреби людей, детермінують і різні особливості праці (зокрема виготовлення її знарядь), побуту, звичаїв, уявлень про прекрасне тощо. Культура є людською діяльністю щодо зміни природи аж до її перетворення в "своє інше", в щось штучне, але ґрунтом, основою такої перетворюючої діяльності є природа, природне. Культура існує всупереч і завдяки природі. Збереження обох сторін даної суперечності є умовою збереження людського характеру культури.

Взаємозв'язок, взаємовідносини природи і культури онтологічно об'єктивні, історичні. Тому тип культури, її доля залежать від шляхів розв'язання суперечностей між природним і штучним, створеним людиною. У найбільш загальному контексті, як правило, у генезі таких відносин виокремлюються три основні етапи: **перший** — коли природа визначає зміст культури, що відображає у першу чергу потребу в пристосуванні до неї, страх перед її силою; **другий** — коли в культурі свідомо постають завдання боротьби з природою, досягнення максимальної свободи від неї; **третій** — коли "штучне", створене людиною домінує над природою і людиною, тобто коли має місце експансія "штучного середовища", ви тіснення й екранування ним природної реальності та людини, зокрема як тілесної істоти.

Сутність культури можна зрозуміти тільки через діяльність людини. Поза людиною, її діяльністю, що здійснюється адекватно до закономірностей предмета (природи), на який вона спрямована, культура відсутня. Вона породжена тим, що людина, забезпечуючи умови свого існування, змушена постійно звертатись у навколишню реальність у пошуках необхідної енергії, інформації, прагнула віднайти сенс власного життя, вдосконалюючи при цьому себе і світ навколо себе.

Людина створює і живе у світі культури. Тож культура є надбанням людського буття. Тому виявити її сутнісні начала можна лише шляхом аналізу даних антропології й історії. **Культурогенез** у контексті антропогенезу здебільшого розглядається як зародження **матеріальної культури** (знаряддя праці, предмети побуту), **духовної культури** (мислення, воля, мова) і **культури людських відносин** (суспільна воля, норми поведінки, табу).

Багато дослідників вважають, що сутність людини слід розглядати як таку, що принципово співвідноситься з аналізом сутності культури. Перша людина була не стільки "людиною розумною", скільки "людиною культурною".

Виділившись із природи, людина (якщо взяти до уваги гіпотезу її земного походження) змушена сама себе формувати ("Культура — феномен самодетермінації людини" — В. С. Біблер) шляхом творення культури. Тобто проблема буття культури задана буттям людини у світі речей, світі ідей і світі людей.

Тож культуру як явище можна розглядати у двох аспектах. **Перший** — як те, що виокремлює людину з природи, що є формою адаптації людини до природи. За таких умов культура постає як *система здатностей людини*, завдяки яким вона лаштує свої стосунки з природою. **Другий аспект** — як узагальнююча характеристика людини, певний щабель її саморозвитку, зовнішній вияв духовної сутності людини. Тут культура постає як *людиновимірність*. Тобто поняттям "культура" позначають як смислову відмінність буття людини від буття природи, так і власні смислові ресурси людського буття. Таким чином, широке поняття культури охоплює увесь, за винятком природи, мовно та символічно відтворений і "репрезентований", тобто штучний, позаприродний світ, що включає в себе різноманітність видів, засобів і результатів активної творчої діяльності людини, спрямованої на освоєння, пізнання і зміну навколишньої реальності та самої себе. В аксіологічному аспекті культура — це сукупність досягнутих у процесі освоєння світу матеріальних і духовних цінностей, а в гуманістичному — найважливіший фактор духовного розвитку людини, вияву її творчих здібностей.

Філософія цивілізації

Цивілізація — людська спільнота, яка впродовж певного періоду часу (процес зародження, розвиток, загибель чи перетворення цивілізації) має стійкі особливі риси в соціально-політичній організації, економіці та культурі (науці, технологіях, мистецтві тощо), спільні духовні цінності та ідеали, ментальність (світогляд). Цивілізація — такий щабель розвитку людства, коли власні соціальні зв'язки починають домінувати над природними і коли суспільство починає розвиватися і функціонувати на своєму власному ґрунті. Поняття цивілізація (від лат. *civilis* — громадський, суспільний, державний, громадянський) введене у науковий словник французьким просвітником Оноре Габріелем Мірабо в 1756 р. Під цим визначенням французькі просвітники мали на увазі суспільство, засноване на засадах розуму і справедливості.

Для цивілізації як стадії суспільного розвитку характерне виділення соціуму з природи і виникнення протиріч між природними і штучними суспільства факторами розвитку. На даному етапі превалюють соціальні чинники життєдіяльності людини, прогресує раціоналізація мислення. Для цього етапу розвитку характерне переважання штучних продуктивних сил над природними. Ознаки цивілізованості включають в себе: розвиток землеробства і ремесел, класове суспільство, наявність держави, міст, торгівлі, приватної власності і грошей, а також монументальне будівництво, розвинені форми релігії, писемність тощо.

Академік **Б. С. Єрасов** виділив наступні критерії, що відрізняють цивілізацію від стадії варварства:

- Система економічних відносин, заснована на поділі праці — горизонтальному (професійна та укладна спеціалізація) і вертикальному (соціальна стратифікація).
- Засоби виробництва (включаючи живу працю) контролюються правлячим класом, який здійснює централізацію і перерозподіл додаткового продукту, що вилучається у первинних виробників через оброк або податки, а також через використання робочої сили для проведення громадських робіт.
- Наявність мережі обміну, контрольованої професійним купецтвом або ж державою, яка витісняє прямий обмін продуктів та послуг.
- Політична структура, в якій домінує прошарок суспільства, що концентрує у своїх руках виконавчі та адміністративні функції. Племінна організація, заснована на походженні і спорідненості, заміщається владою правлячого класу, що спирається на примус; держава, що забезпечує систему соціально-класових відносин і єдність території, становить основу цивілізаційної політичної системи.

У 19 столітті європейські історики, отримавши перші відомості про східні суспільства, дійшли висновку, що між суспільствами, які перебувають на стадії цивілізації, можуть існувати якісні відмінності. Це дозволило їм говорити не про одну *цивілізацію*, а про кілька *цивілізацій*. Уперше термін *локальна цивілізація* з'явився в роботі французького філософа **Ш. Ренувьє** «Керівництво до давньої філософії» (1844). Історія людства — не єдиний процес, а сума паралельно існуючих процесів культурно-історичних організмів, які неможливо розташувати на одній лінії. **М.Данилевський** вказував на те, що жоден культурно-історичний тип не може претендувати на те, щоб вважатися більш розвинутим, більш високим, ніж інші. **О. Шпенглер** сприймав світову історію як існування ряду незалежних одна від одної культур, що проживають, подібно до живих організмів, періоди зародження, становлення і вмирання. **А. Тойнбі** поділив історію людства на ряд локальних цивілізацій, що мають однаково внутрішню схему розвитку. Поява, становлення і занепад цивілізацій характеризувалися такими факторами, як зовнішній Божественний поштовх і енергія, виклик і відповідь та зникнення і повернення.

Одним з найбільш послідовних критиків цивілізаційної теорії виступив російсько-американський соціолог **П. Сорокін**, який зазначив, що „найсерйозніша помилка цих теорій полягає у змішуванні культурних систем з соціальними системами (групами), в тому, що назва «цивілізація» дається істотно різним соціальним групам і їхнім спільним культурам — то етнічним, то релігійним, то державним, то територіальним, то різним багатофакторним групам, а то навіть конгломерату різних товариств з притаманними їм сукупними культурами“, в результаті чого ані Тойнбі, ані його попередники не змогли назвати головні критерії виокремлення цивілізацій, рівно як і їх точну кількість.

На сучасному етапі науковці виділяють наступні цикли цивілізаційного розвитку: зародження, розвиток, розквіт і згасання. Втім не всі локальні цивілізації проходять всі стадії життєвого циклу, в повному масштабі розвертаючись у часі. Цикл деяких з них переривається в силу природних катастроф.

На **етапі зародження** виникає соціальна філософія нової цивілізації, яка з'являється на маргінальному рівні в період завершення передцивілізаційної стадії (або розквіту кризи попередньої цивілізаційної системи). До її складових можна віднести поведінкові стереотипи, форми економічної активності, критерії соціальної стратифікації, методи і цілі політичної боротьби.

На **етапі розвитку** складається і розвивається цілісний соціальний порядок, що відображає базисні орієнтири цивілізаційної системи. Цивілізація формується як певна модель соціальної поведінки індивіда і відповідної структури суспільних інститутів. Розквіт цивілізаційної системи пов'язаний з якісною завершеністю в її розвитку, остаточним складанням основних системних інститутів. Розквіт супроводжується уніфікацією цивілізаційного простору і активізацією імперської політики, що відповідно символізує зупинку якісного саморозвитку суспільної системи в результаті повної реалізації базових принципів і переходу від динамічного до статичного, охоронного. Це становить основу цивілізаційної кризи — якісної зміни динаміки, рушійних сил, основних форм розвитку.

На **етапі згасання** цивілізація вступає у стадію кризового розвитку, крайнього загострення соціальних, економічних, політичних конфліктів, духовного розлому. Ослаблення внутрішніх інститутів робить суспільство вразливим для зовнішньої агресії. В результаті цивілізація гине або через внутрішню смуту, або в ході іноземного завоювання.

Футурологія (от лат. *Futurum* — майбутнє и грец. *Logos* — вчення) — міждисциплінарний напрям у науці, який ґрунтується на даних суспільних і природних наук і має на меті передбачення майбутнього розвитку людства та окремих сфер життя суспільства. Отже, це наука прогнозування майбутнього, в тому числі шляхом екстраполяції існуючих технологічних, економічних або соціальних тенденцій. Екстраполяція - лише один з багатьох методів і технік, які використовуються при вивченні майбутнього (таких як сценарії, метод Дельфі, мозковий штурм, морфологія та інші). Футурологія також включає розгляд таких питань як нормативні або можливі варіанти майбутнього, але її реальний внесок - це поєднання методів екстраполяції і нормативного дослідження для вивчення кращих стратегій.

Футурологія сьогодні чітко усвідомлює, що подальші перспективи розвитку цивілізації безпосередньо пов'язані з тим, наскільки ефективно і своєчасно будуть вирішені глобальні проблеми, що постали перед людством, а саме: загроза світової війни, екологічні, економічні, демографічні, бідності в країнах, що розвиваються і т.д. Тому інтерес до вивчення альтернативних моделей майбутнього, до аналізу соціальних, економічних, культурних наслідків технологічної революції виявився закономірним.

Прикладом футурологічних прогнозів можуть послужити роботи провідних діагностиків тенденцій світового розвитку **Дж. Несбітта, О. Тоффлера, П.Ебурдин**. Глобальне розуміння перспектив росту і розвитку людства розкривається через призму як безпосередньо людини (наприклад, тенденція зміни характеру і умов праці, зміна відносної цінності спеціальностей), так і людства в цілому (зміна політичного і економічного балансу різних регіонів). Глобалізація суспільного розвитку сприймається, таким чином, через зростання значення індивіда, особистості, що свідчить про загальну тенденцію посилення гуманістичного начала в сучасній футурології.